

Tosun, Miraç - Tütüncü, Bekir, “Trabzon Gümrük Mukataasında Kadıların Fonksiyonları: Teftiş, Takip ve Tasdik (1600-1650)”, *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 10/22, ss.367-378.
DOI: 10.31765/karen.1574983

Bu makale etik kurul izni ve/veya yasal/özel izin alınmasını gerektirmemektedir.

This article doesn't require ethical committee permission and/or legal/special permission.

* Araştırma Makalesi / *Research Article*

Bu makale, Dr. Öğr. Üyesi Miraç Tosun danışmanlığında “XVII. Yüzyılın İlk Yarısında Trabzon Gümrüğü”, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon, 2023. başlıklı yüksek lisans tezi esas alınarak hazırlanmış, 2. Uluslararası Karadeniz Tarihi Sempozyumu'nda (6 Haziran 2024) muhtasar halî sunulmuştur

** Dr. Öğr. Üyesi,
Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat
Fakültesi, Tarih Bölümü,
Trabzon/TÜRKİYE
✉ tosunmirac@gmail.com

ORCID : 0000-0002-8587-9557

*** Dr. Öğrencisi,
Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal
Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı,
Trabzon/TÜRKİYE
✉ bekirtutuncu@outlook.com

ORCID : 0000-0001-7873-5144

Anahtar Kelimeler: Gümrük, Trabzon,
Kadı, Mültezim

Keywords: Customs, Trabzon, Kadı, Mültezim

**TRABZON GÜMRÜK MUKATAASINDA KADILARIN
FONKSİYONLARI: TEFTİŞ, TAKİP VE TASDİK (1600-1650)***

Miraç TOSUN** - Bekir TÜTÜNCÜ***

Öz: Kadıların bilinen idari ve adli meselelere ilaveten, merkez maliyesi ve idaresi tarafından kendilerine tevdi edilen ve imparatorluğun erken devirlerinden itibaren başta mukataa müfettişliği ve nazırlık olmak üzere birtakım mali işlerle de ilgilendikleri bilinmektedir. Bilhassa XVII. yüzyıl gibi muhtelif krizlerin yaşandığı bir dönemde mali bürokrasinin, imparatorluğun merkezden uzak bölgelerindeki gelirgider kalemlerinin ahvalini sorgulatmak ve teftiş ettirmek gibi meselelerde yerel kadılıklarla iş birliği içinde olduğu arşiv kayıtlarından anlaşılmaktadır. Bu çalışmada imparatorluğun sosyal, ekonomik ve askerî pek çok alana inhisar eden meselelerinde hem merkezin hem de yerel bölgedeki unsurların doğrudan başvurdukları bir makam olan kadılıkların, tanzim ettikleri arzlar ve dava hüccetleri incelenmek suretiyle Trabzon gümrüğünün tevcihinde ve mukataa olarak işletilmesindeki rolleri üzerinde durulmaya çalışılmıştır.

**THE ROLE OF THE KADI IN THE MANAGEMENT OF TRABZON
CUSTOMS MUKATAA IN THE FIRST HALF OF THE XVII CENTURY**

Abstract: Since the early period of the empire in addition to the known administrative and judicial matters, it is known that the *kadı* also dealt with a number of financial affairs entrusted to them by the central finance and government, particularly as *mukataa müfettişi* and *nazır*. Especially in a period of various crises as in the seventeenth century, it can be understood from archival records that the financial bureaucracy cooperated with the local *kadı* in matters such as inquiries and inspections of income and expenditure items in regions far from the centre of the empire. In this paper, will focus on the role of the *kadı*, which were authorities directly consulted by both centre and local region in many social, economic and military issues of the empire, in the assignment of the Trabzon customs and its operation as a *mukataa* by analysing the *arz* and *hüccet*.

Geliş Tarihi / Received Date: 28.10.2024

Kabul Tarihi / Accepted Date: 14.11.2024

Giriş

Kadı sicilleri sosyal, iktisadi, siyasi, askerî ve başka birçok alanda bölgesel kayıtları muhtevasında bulundurmaları bakımından eşsiz kaynaklardır. Bununla birlikte imparatorluk genelinde şehir ve kazalarda tutulmuş olan ve günümüze intikal edebilmiş kadı sicilleri konusunda Trabzon kenti önemli bir yere sahiptir. Özellikle gümrük mukataaları hususunda Osmanlı mali bürolarında tutulmuş ve kantitatif verilerle donatılmış olan statik mali veriler, kadı sicillerinde yer, zaman, mekân ve kişiler arası ilişkileri ihtiva eden verilerle karşılaştırılmak suretiyle dinamik bir vaziyete kavuşabilmektedir. Bu bağlamda son yıllarda kadı sicilleri ana kaynak olarak kullanılmak suretiyle yapılan gümrük-mukataa çalışmaları artış göstermektedir.¹

Trabzon gümrüğüne dair yapılan araştırmalar çoğunlukla XVIII. ve XIX. yüzyıllara odaklanmıştır, Bilhassa kadı sicilleri ana kaynak olarak kullanılmak suretiyle hazırlanan *Trabzon Gümrüğü (1750-1800)*² ile yine aynı müellif tarafından hazırlanan ve Trabzon gümrüğüne dair bilgileri de ihtiva eden *XVIII. Yüzyıl'da Trabzon'da Ticaret*³ başlıklı çalışmalar başta zikredilmelidir. Sonraki yüzyıla dair hazırlanan *19. Yüzyılda Trabzon Gümrüğü ve Çevre Ticareti*⁴ başlıklı çalışmada da Trabzon kadı sicillerindeki verilerden destek alınmıştır.

Kadı sicillerinde XVII. yüzyılın ilk yarısında Trabzon gümrük mukataasına ilişkin doğrudan veya dolaylı olarak bilgiler bulunmaktadır. Trabzon kadılarının tanzim ettikleri hüccet, arz ve ilam türü belgeler ile yine sicillerde bulunan ve merkezden gönderilen tevki' formundaki belge suretleri incelendiğinde, bu zaman aralığına tarihlenen on üç sicil defterinde gümrük mukataası ve ticari faaliyetlerine ilişkin toplam 242 kayıt tespit edilebilmiştir. Söz konusu bu kayıtlardan Trabzon gümrüğünün fiziki ve mali sınırlarına, iskelelerine, mahzenlerine, gümrük eminleri hakkında çeşitli bilgilere, iltizam sözleşmelerinin muhtevalarına, alt mukataalara, mukataaların senelik veya bir tahvil sürelik mali değerlerine, mukataanın harcama kalemlerine ve gümrüğün kentin sosyal ve ekonomik hayatına etkilerine dair bilgilere erişmek mümkündür.⁵

1. Kadıların Mukataa ve İltizam İşlerindeki Faaliyetleri

Daha ziyade kazâ-idârî yetki ve sorumluluk alanlarındaki görevleriyle tanınan kadılık müessesesi, aynı zamanda bilhassa merkezî divandan taşraya gönderilen görevlendirmeler neticesinde askerî ve mali sahalarda da faaliyette bulunmaktaydı. Merkezden kadılara gönderilen görevlendirme ve emirler genellikle kadı sicillerinde ferman ve beratların birer suretleri halinde kaydedilmişlerdir. Nitekim kadılara gönderilen bu türden belgeler ıstılahta tevki' olarak adlandırılmıştır.⁶ Tevki'ler, hukuki sahada yapılan bir değişikliğin kadılara bildirilmesinde kullanıldığı gibi idari, askerî ve mali alanlarda gerçekleştirilen herhangi bir atama veya

¹ Osmanlı maliyesinin önemli gelir kalemlerini ihtiva eden mukataaların iltizam üzere işletilmesinde kadıların ve onların tuttukları sicillerin önemine değinen ilk araştırmacılarından biri olan Gökbilgin, bir monografisinde kadıların XVI. yüzyılda bu husustaki faaliyetlerini mercek altına almıştır. Bu çalışmada ise Gökbilgin'in imparatorluk genelindeki mukataalar için temas ettiği meseleler, burada münhasıran Trabzon gümrük mukataası için kadı sicilleri analiz etmek suretiyle aranmaya çalışılmıştır. Gökbilgin, 1952.

² Aygün, 1997.

³ Aygün, 2002.

⁴ Kuruca, 2003.

⁵ XVII. yüzyılın ilk yarısında Trabzon gümrüğü hususunda kadı sicillerinin muhteviyatı ve kullanılabilirliği için bkz., Tütüncü, 2023: 5.

⁶ "Tevki' kelimesi sözlükte "hafif te'sir" demektir. İstihdamdaki manası ise, asırlara göre değişiklik arz etmiştir. Osmanlı Devleti'nden önce ilk dönemlerde halife veya vezirinin evrakına kenarına yazdıkları yazı yahut imzâya denirdi. Daha sonra sultanlardan sâdır olan vilâyât belgelerinde isim olarak verildi. Sonradan yüksek rütbeli askerî ve ilmiye mensubu makamlara yazılan yazılara "mersûm"; orta durumdaki makamlara yazılanlara "taklîd" ve sadece dinî ve divanî vazifelilere yazılanlara ise tevki' denmeye başlandı... Osmanlı Devleti'nde ise tevki', tevki'-i hümayun veya tevki'-i refî' tarzında kullanılan bu kelime, nişan ve ferman ile eş anlamlıdır ve padişahın bütün yazılı emirlerine de denir." Akgündüz, 1990: 92, 95.

görevlendirilmeye dair bir iş için de kullanılıyordu.⁷ Bu bakımlardan Osmanlı Devleti'nde belki de başka hiçbir görevli kadılar kadar çeşitli ve geniş bir alanda görevlendirilmemekteydi.⁸

Medresede gördükleri eğitim düşünülduğünde, kadıların fıkıh ilminde hemen hemen eksiksiz bir şekilde mezun oldukları düşünülmelidir. Nitekim şer'i usul hukukunun temel esasları arasında geçen "ilm-i fıkıhda icazet almayanlar, hiçbir veçhile kadı olamazlar" ibaresi bu düşüncüyü destekler mahiyettedir.⁹ Fıkıh hususunun üzerinde durulmasının sebebi, Osmanlı Devleti'nde mukataaların dâhilinde bulunan gümrük vergilerine dair düzenlemeleri de içeriyor olmasıdır.

Osmanlı Devleti'nde gümrük vergilerinin hem şer'i hem örfi bir mahiyeti bulunmaktaydı. İslam hukuk literatüründe zikredilen *zekât-ı âşir*, gümrük vergisini ihtiva etmekte olup, bu vergi tüccarların dinî intisaplarının yanında zimmi veya harbi statülerine de bakılarak devlet tarafından belirlenen bir yüzdelik oran üzerinden tarh edilmekteydi.¹⁰ Elbette bu hususlar fıkıh kitaplarında belirlenmiş olup kadıların da buna aşına olmaları beklenen bir durumdur. Bu verginin örfi mahiyeti ise ahidnameler ve kanunnamelerce belirlenirdi ki, bunlar da kadıların bağlayan metinler olmaları hasebiyle önemliydiler.¹¹ Osmanlı devlet teşkilatına ilişkin Fatih'in teşkilat kanunnamesinde yer alan "Ve defterdarlığa üç pâyeden çıkalar: evvelâ defter emîni ve şehir emîni defterdâr olmak kanunumdur. Ve üç yüz akça kadı dahi defterdâr olmak kanunumdur." ibaresi, kadıların gerekirse devletin maliye teşkilatında üst rütbelerde bulunabileceklerinin ve onların bu alandaki vukufiyetinin bir delili mahiyetindedir.¹²

Kadıların mali alandaki vukufiyetiyle birlikte mukataa-iltizam işlerindeki görev ve yetkilerinden de bahsetmek gerekir. Bunu yaparken arşiv malzemesinden ve özellikle de kadı sicillerinden faydalanmak, kadıların bu hususta yaptıkları çalışmalara yakın bir mercekten bakmaya da olanak tanımaktadır. İltizamın deruhte ettirilmesi, yerel kayıtların tutulması, hesap kayıtlarının denetlenmesi, emin ve mukataa kâtiplerinin tuttıkları kayıtların teftişi, bir mültezim adayı ve ona kefil olanlar hakkında soruşturma başlatılması, irsaliyelerin havale denilen görevliye teslim edilmesi ve bu işlemlerin sicillere derç edilmesi gibi önemli görevleri yerine getiren kişi, bölge veya *mukataa müfettişi* olan kadılardı. XVI. yüzyıldan önce mukataa hesaplarını kontrol eden kazâ kadıların bu görevlerine *nazırlık* adı verilmişken, daha sonraları bu görevleri mukataa müfettişliği olarak tesmiye edilmiştir.¹³ Mukataanın müzayede sürecinde kadıların kendi bölgelerinde mültezim adayı olanlarla bir ön görüşmede bulunma ve mukataanın son üç yıllık tahvilini inceleyerek mali değerinin belirlenmesi işini de üstlendikleri bilinmekle beraber, bu hususta mukataanın tevcihi sırasında kadıların ve müfettişlerin merkeze göndermiş oldukları arzları merkez maliyesince dikkate alınırdı.¹⁴ Bunlara ilaveten, bir mukataa için aday olan mültezim, merkez maliyesine şahsiyetine veya zenginliğine güvenilir bir kefil göstermeliydi. Mültezimin taksitlerini ve borçlarını hazineye ödemediği durumlarda kefillerden kifayet miktarı talep edilirdi. Bu noktada kifayet miktarını belirleyen ve kefillerin güvenilirliğini soruşturan kişi yine mukataa müfettişiydi.¹⁵

⁷ II. Mehmed dönemi Bursa'nın içtimai ve iktisadi vaziyeti hakkında Bursa şeriye sicillerinde padişaha ait belge suretlerinin, yani tevki'lerin kullanımına dikkat çeken bir örnek için bkz. İnalçık, 1947.

⁸ Ortaylı, 2001: 69-70.

⁹ Akgündüz, 1990: 279.

¹⁰ Akgündüz, 1990: 164-167; İnalçık, 2000: 248.

¹¹ "Ahidnâmelerde, Osmanlı topraklarında ödenecek gümrük resimlerinden de bahis vardır. İlk devir ahidnâmelerinde gümrük resminin 'âdet ve kanun üzere' alınacağına temasla yetinildiği halde, daha sonra, alınacak resmin yüzde oranı da kaydedilmeye başlanmıştır." Kütükoğlu, 1988: 538; Trabzon liva kanunnamelerinde, kara ve deniz ticaretinden alınan gümrük vergileri hakkında bkz. Gökbilgin, 1962.

¹² Özcan, 2003: 10.

¹³ Darling, 2019: 170.

¹⁴ Çakır, 2003: 126; Darling, 2019: 173.

¹⁵ Şensoy, 2014: 213-214.

XVI. yûzyılın ikinci yarısında mukataa mûfettişlerinin Trabzon'da faal olduklarını gösteren ender kayıtlardan bazılarında mühimme defterlerinde rastlanmaktadır. Bu türden kayıtlar ve muhtevastaki bilgiler, mûfettişlerin mukataaların iç işleyişindeki yetkilerini göstermesi bakımından önemlidir. Örneğin 3 Ekim 1579 tarihinde Trabzon harc-ı hassa kâtibinin merkeze bildirdiği şikâyetine göre, mültezim ve onunla ittifak halinde olan mukataa kâtiplerinin, düzenli olarak gümrük gelirlerinin bir kısmını müfredat defterlerine kaydetmediklerinden dolayı hazine zarara uğramaktadır. Bu şikâyet üzerine Trabzon mukataa mûfettişine gönderilmiş olan bir hükümde, eskiden olduğu gibi mukataada tafsilatlı şekilde tutulan müfredat defterlerinin, mukataa kâtipleri ve harc-ı hassa kâtipleri tarafından beraberce tutulması istenmiştir.¹⁶ Söz konusu kayda göre, görünürde mültezim ve mukataa kâtibinin yapmış oldukları bir usulsüzlük ve yolsuzluk hassa harcı kâtibî tarafından haber verilmişse de işin görünmeyen tarafında harc-ı hassa emaneti kâtipleri ile mukataa kâtipleri arasında bir çekişmenin olduğu ve küçük çaplı da olsa bir hizipleşmenin var olduğuna dair karineler bulunmaktadır. Bu emir üzerine mukataa mûfettişinin müfredat defterlerindeki gelir-gider kayıtlarını kontrol ettiği ve kâtiplerle beraber mültezimleri de kayıtlar konusunda teftişe tabi tuttuğu düşünülebilir. Bir başka hükümde aynı tarihlerde Erzurum mukataaları mûfettişinin Trabzon kadısı Mevlâna Mahmud olduğu kayıtlıdır.¹⁷ Bundan hareketle, Trabzon kadısının Erzurum'daki mukataaları da içine alacak şekilde geniş bir havalideki mukataaların mûfettişi olduğu ve mukataa nazırlarıyla iş birliği içerisinde denetleme işlerini yürüttüğü anlaşılmaktadır.

XVII. yûzyıl başından itibaren ise mukataa nazırlığı ve mûfettişliği görevleri, mültezimlerin talepleri üzerine ya kendilerine ya da başta kefil olmak üzere kendi istedikleri bir kişiye tevdi edilmeye başlanmıştır. Ancak bu durum kadıların mukataalar üzerindeki denetimlerinin tamamen ortadan kalktığı anlamına gelmemektedir. Zira daha sonra görüleceği üzere doğrudan veya dolaylı olarak merkezden gelen emirler ve yereldeki başvurular üzerine kadıların mukataalarla ilgilenmeye devam etmiş oldukları, sicillerdeki kayıtlardan rahatlıkla takip edilebilmektedir.

2.Trabzon Gümrük Mukataasının İşletilmesinde Kadılar

Kadıların gümrük mukataasına müteallik faaliyetleri ana ve yardımcı görevler olmak üzere iki kategoride ele alınabilir. Kadıların ana dereceden görevleri incelendiğinde, genellikle merkez maliyesinden veya Erzurum defterdarlığından Trabzon kadılarına gönderilen fermanlar, beratlar ve divan tezkirelerindeki istek ve emirler üzerine gerçekleştirilen faaliyetler olduğu göze çarpmaktadır. Yardımcı görevlerinde ise daha ziyade kadıya mahallinde yapılan istekler üzerine, gümrük mukataasının işleyişiyle doğrudan ilişkili olmayan ve içerisinde diğer sosyal ve ekonomik meseleleri de havi olayların çözüme kavuşturulduğu müşahede edilmiştir. Aynı zamanda bu noktada kadının sorunların çözümünde güvenilir bir merci oluşu ve olan biteni kayıt altına aldıktan sonra tarafların yedine bürokraside geçerli hüccet ve temessük tevdi etmesi ön plana çıkmaktadır.

Trabzon kadılarının gümrük mukataasına ilişkin görevleri hakkında yapılan genel girizgâhın ardından, bu nokta itibarıyla sicillerden elde edilen verilere istinaden kadıların görevlerinin tanımlanması ve bunların örnekleriyle birlikte ele alınması gerekmektedir.

Merkez maliyesinde veya Trabzon gümrük mukataasının bağlı bulunduğu Erzurum defterdarlığında alınan kararların Trabzon kadısı tarafından uygulanıp uygulanmadığının denetlenmesi: Bu hususta Aralık 1630 tarihli Erzurum hazinesinden Trabzon kadısına gönderilen bir divan tezkiresinde, Erzurum hazinesi giderlerinin karşılanmasında zorluklar yaşanmasından dolayı, doğrudan hazine tarafından Trabzon gümrüğüne bağlı olan ihtisap mukataasının 42.000 akçe peşinat ile Mahmud Bey'in iltizamına verildiğinden bahsedilmiş olup, Trabzon kadısına Safer ayının birinci gününden itibaren adı geçen mültezimin görevine başlatılması ve kimsenin buna

¹⁶ T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), A.DVNSMHH.d., 41/283.

¹⁷ BOA., A.DVNSMHH.d., 42/920.

mani olmaması emredilmiştir. Buna ilaveten, ihtisap mukataasının eski mülteziminin hazineye yapmış olduğu ödemelerin hesap edilmesi, meblağın yeni mültezimden teslim alınıp eski mültezime verilmesi ve bunun da yeni mültezim olan Mahmud Bey'in tahvilinden düşülmesi istenmiştir.¹⁸ Ekim 1639 tarihli bir diğer belge, Trabzon kadısının gümrük mukataası üzerindeki teftiş ve soruşturma yetkilerini göstermesi bakımından önemlidir. Bahsi geçen kayıt, bir kuyruklu buyruldu sureti olup bizzat Erzurum defterdarının emrini havidir. Buna göre, birtakım sosyal ve siyasi sebeplerden dolayı yaklaşık dört beş yıldır Erzurum'da bir ihtilal havasının hakim olduğundan bahisle, mali işlerde aksaklıklar yaşanmış ve mukataa kayıtları bir süredir takip edilemez hale gelmiştir. Bundan dolayı Trabzon kadısından, 1624 senesinden itibaren Trabzon gümrüğünün kimler tarafından işletilmiş olduğu, gelirlerin nerelere ve kimler tarafından harcadığı, hazineye ait olan *mal-ı mukataanın* bir mübaşir ile kayıtlarıyla birlikte hazine-i amireye gönderilmesi ve bunun Erzurum divanına arz edilmesi istenmiştir.¹⁹

Trabzon gümrük mukataası mültezim adayları hakkında tahkikat yapılması ve sonucunun merkez maliyesine arz edilmesi: Bir mukataaya talip olan mültezim adayı, doğrudan merkez maliyesine başvurarak süreci başlatabildiği gibi, mukataanın bulunduğu bölge kadısına başvurmak suretiyle de bunu yapabildi. Bölge kadısı gerekli çalışmalarını yapıp başvuruyu onaylarsa, bunu merkez maliyesine bir arz yoluyla bildirir ve tüm bu süreçleri sicile derç ederdi. Bu vechede kadı, mültezim adayı ile bir nevi ön görüşme yapmış olurken, aynı zamanda da mukataanın güncel vaziyetini merkez maliyesine arzında belirtmiş olurdu.

Bölge kadısının yapmış olduğu tahkikata bir örnek olarak, Trabzon gümrük mukataasına talip olan Mustafa Kuzgun için Trabzon kadısı Mevlâna Abdünnebi Efendi'nin gerçekleştirmiş olduğu tahkikat hakkında kadı sicilinde hayli tafsilat bulunmaktadır. Trabzon gümrüğüne mültezim adayı olan Mustafa Kuzgun'un, Trabzon kalesinde bulunan ve mevaciplerini gümrük gelirlerinden alan beşli askerleriyle, iskeleye gelip giden tüccar takımıyla, gümrük gelirlerinden maaş alan ve *ehl-i mürtezika* olarak bilinen imam, hatip, alim ve salih kişilerle iyi ilişkilerinin bulunduğu ve hepsinin Mustafa Kuzgun'dan razı ve müteşekkik olduğu kaydedilmiştir. Mustafa Kuzgun hakkındaki bu tahkikat sonucunda onun bu hasletleri sıralandıktan sonra yıllık 530.000 akçe iltizam bedeliyle Trabzon gümrük mukataasının birtakım başka şartlarla birlikte kendisine tevcih edilmesi arz edilmiştir.²⁰ Trabzon kadısının yapmış olduğu bir başka soruşturma ise, Trabzon gümrüğü iltizam üzere bir mültezime tevcih edilene kadar hakkında soruşturma yapıp dürüst, güvenilir ve dindar olduğuna kanaat getirdiği Ahmed Beşe'ye emaneten temessük vermesiyle sonuçlanmıştır.²¹

Maliyeye gerekli ödemelerini yapmayan mültezimlerin kadı tarafından tespit edilip, bunların merkez hazinesine gönderilmeleri: Mültezimlerin tahvil süreleri sonunda merkezi hazineye göndermeleri gereken meblağ genellikle nakit olurdu. Mukataa üzerinden devlet adına gerekli harcamalar yapıldıktan sonra hazineye kalan meblağ, havale adındaki görevli vasıtasıyla hazineye gönderilirdi. Mültezimler hazineye zamanında ödeme yapmadıklarında Başbâki Kulu adındaki görevli borcun tahsil edilmesi için çalışırdı.²² Trabzon gümrüğü özelinde bu işin havaleler tarafından yapıldığı da bilinmektedir. Bu husustaki kayıtlar incelendiğinde, mültezimlerin gecikmiş borçlarının tahsil edilmesi için merkezden Trabzon kadılarına tevki'ler gönderilmiş ve bunların suretleri kadı sicillerine derç edilmiştir. 1621 yılı Mart ayının başlarına ait olup Trabzon kadısına gönderilen bir fermanla, Trabzon gümrük mültezimi olan Hüseyin Çavuş'un beş ayı aşkın süredir görevde olduğu, henüz hazineye bir ödeme yapmadığı, muhasebe

¹⁸ Trabzon Şer'iyeye Sicilleri (TŞS.), 1821-4, 67a/1.

¹⁹ TŞS., 1826, 64a/4.

²⁰ TŞS., 1828, 109b/1.

²¹ Ahmed Beşe b. Mustafa nam râcîl emânet-i mezbûra uhdesinden gelmeğe kâdir ve müstakim ve dindârdır deyu ehl-i mürtezika ma'rifetiyle müstakîl emîn gelinceye değîn ber vech-i emânet... TŞS., 1825, 109a/3.; Gümrük emini Kuzgunzâde Mustafa'nın beşli ağalığı, beytûmal emînliği gibi diğer görevlerinin yanında, aile ve sosyal hayatı ile siyasi hamleleri hakkında bkz. Açıık, 2012; Ayrıca bkz. Açıık, 2014.

²² Çakır, 2003: 15.; Emecen, 1999: 905-906.

işlerinin görülmesi için kendisinin hazineye gönderilmesi ve bu süre zarfı içerisinde Erzurum defterdarlığından görevlendirilen Ömer Bey'in emaneten mukataa işlerini sürdürmesi için gönderildiği haber verilmiştir.²³

Ekim 1628 tarihli Trabzon kadısına gönderilen bir divan tezkiresinde ise, Trabzon gümrük mukataası mültezimlerinin beş altı yıldan beri muhasebe işlemlerinin yapılamamasından dolayı, merkez maliyesinin mukataanın gelirlerinden ve gümrük emenlerinden haber alamadığından bahsedilmiştir. Bu hususta gümrük emini ve mültezimlerin kadı mahkemesi huzurunda muhasebelerinin görülmesi, hazineye ödemeleri gereken meblağın tahsil edilip gönderilmesi emredilmiştir. Aynı zamanda bu işin halledilmesi için merkez maliyesi tarafından bir mübaşirinin de gönderilmiş olduğu *beş altı seneden berü iskele mukata'asına iltizâm ve emânet veya gayrı her vechile müdahale idüp zabt iden ümenâ ve mültezimin ihzâr ve zaman-ı mübâşirlerinde makbuz defteriyle varan mübaşire koşup...* ibaresinden anlaşılmaktadır.²⁴ Yine aynı tarihlerde doğrudan merkez maliyesinden Erzurum defterdarı Ahmed'e ve Trabzon kadısına gönderilen bir fermada, Trabzon'daki mukataaları uhdesinde bulundurmış olan eski ve yeni tüm emenlerin buldurulması, mukataa kâtiplerinin tuttukları müfredat defterleri incelenmek suretiyle muhasebelerinin *bi-hasebi's-şer' ve'l-kanun* üzere incelenip borçlu olan emenlerden kesin surette borçlarının tahsil edilmesi istenmiştir.²⁵ Trabzon gümrük emenlerinin borçlarını tahsil işinde merkez maliyesinden gönderilen mübaşirler, Erzurum defterdarlığı ve Trabzon kadılarının iş birliği içerisinde oldukları belgelerdeki ibarelerden anlaşılmaktadır. Özellikle bu tarihlerde muhasebe konusunda yaşanan aksamalar, dönemin siyasi ve sosyal olaylarıyla yakından ilişkili olmalıdır. Nitekim bu sıralarda Erzurum'da Abaza Mehmed Paşa ayaklanması ve Trabzon kentinin Karadeniz'den gelen Rus Kazaklarınca yağmalanması gibi vakalar, Erzurum defterdarlığının işleyişini ve Trabzon mukataa gelirlerinin muntazaman tahsil edilmesini güçleştirmiştir.²⁶

Trabzon kadısının merkez maliyesine sunduğu rapor ve arz gereğince gümrüğe personel atamalarının yapılması: İmparatorluk genelinde gümrük mukataalarında çalışan görevliler, genellikle gümrük emini, kâtip, vazife kâtibi, kantarcı, damgacı, muhafız veya kolcu, gümrüğe gelen malları kontrol edip değerini belirleyen mubassır veya muhammin, madenlerin ve paraların kıymetini kontrol eden sarraflardan meydana gelmekteydi.²⁷ XVII. yüzyılda gümrük personellerinin çoğu gümrük emini veya mültezimin belirledikleri kişiler arasından seçilmeye başlanmıştır. Gümrük emenleri merkez maliyesine talepte bulunur ve kabul gördükten sonra o kişi görevine başlardı. İşte bu noktada gümrük emenleri, yerel kadılar vasıtasıyla bu isteklerini arz edebildikleri gibi, yerel kadıların onayından geçen kişiler de gümrük bölgelerinde çalışabiliyordu. Mesela 16 Kasım 1621 tarihli bir divan tezkiresinde, günlük yirmi beş akçe yevmiye ile Trabzon iskelesinde çalışan hassa harcı kâtibi Ahmed'in vefat etmiş olmasından dolayı, onun yerine Trabzon kadısı Mevlâna Osman'ın arzıyla günlük yirmi akçeye Enis Efendi göreve getirilmiştir.²⁸ Yine Trabzon kadısı Mevlâna Ömer'in arzı üzerine Seyyid Yusuf'un kantarcılık görevine getirilmesi, kadı Abdülkerim Efendi'nin arzı üzerine Hacı Ali'nin ihtisap kâtipliğine getirilmesi

²³ TŞS., 1821-4, 116b/2.

²⁴ TŞS., 1825, 55b/1.

²⁵ Yine aynı tarihlerde Trabzon kadısına gönderilen bir fermada, muhasebe ve çeşitli belgelerini hazineye teslim etmemiş olan Trabzon iskelesi emenlerinin mutlaka her neredeler ise buldurularak, gümrükte tutulan muhasebe kayıtları ve temessük belgeleriyle beraber ordugâha gönderilmeleri emredilmiştir. TŞS., 1825, 56a/2, 57b/3.

²⁶ Rus Kazakları baskınlarının Karadeniz kentlerine ve Trabzon'daki mukataaların gelir kaybına olan etkileri için bkz. Ostaphcuk, 2001: 50, 53; Ayrıca bkz. Tütüncü, 2023: 54, 116-118.

²⁷ Kocakaplan, 2017: 100.

²⁸ *Hassa harcı kâtibi olan Ahmed fevt olub kitâbeti mahlûl olmağın dersi'adet çavuşlarından olub kuşe-i kazâda ihtiyâr-ı fahrü'l-akrân Enis Efendi mecd ve müstahuk ve dindâr ve müstâkîm ve ehl-i kalem kimesne olub hidmet-i mezbûreye her vechile ehakk bilfiil Trabzon kadısı Mevlâna Osman Efendi zide fezlâilehu arz itmeğîn...* TŞS., 1822, 59a/4.

ve yine Trabzon kadısı Abdülkerim Efendi'nin arzı üzerine İbrahim'in damgacılık görevine getirilmesi bu hususta öne sürülebilecek farklı örneklerdir.²⁹

Gümrük mukataalarına kadıların arzı üzerine personel ataması yapıldığı gibi, görevini ihmal eden ve kötüye kullanan personeller şikâyet edilirlerse kadı tarafından görevden uzaklaştırılabilirdi. 1633 tarihli bir belgede Trabzon gümrük emini Kuzgunzâde Mustafa, Trabzon iskelesinde görevli olan hassa harcı kâtibi Kabasakaloğlu Ahmed Çelebi hakkındaki ikrarında, tuttuğu müfredat defterinde usulsüzlük yaptığını ve iskeleden vazife maaşı alan görevlilerin hakkını olduğu gibi teslim etmediğini Trabzon kadısı huzurunda iddia etmiştir. Nitekim maliyedeki muhasebe defteri ile kâtibin tuttuğu müfredat defteri karşılaştırıldığında Kabasakaloğlu'nun kabahati ortaya çıkmış ve buna ilaveten kadının başlattığı tahkikat neticesinde adı geçen kâtibin *hıyanet üzere olduğu* tebeyyün etmiştir. Deliller ve soruşturmalar neticesinde Kabasakaloğlu Ahmed Çelebi görevinden azledilmiş ve bundan sonra herhangi bir yerde kâtip olarak istihdam edilmemesine karar verilmiştir.³⁰

Trabzon gümrüğünden yapılacak mahalli harcamaların Trabzon kadısı tarafından denetlenmesi: Gelirleri devlet hazinesine ait olan ve muhtelif gelir kalemlerinden teşkil edilen mukataalar üzerinden yapılan devlet harcamaları, genellikle mültezimlerin kârına etki etmeyecek şekilde ve maliyece belirlenmiş olan değeri üzerinden devletin ihtiyaç duyduğu yerlere yapılırdı. Ekseriyetle bir mukataadan devlet adına yapılacak olan harcamalar da önceden belirlenmiş olup ocaklık, arpalık, nefer mevacibi, hisar tamirâtı, cami ve mescit giderleri gibi harcamalar bu hususa örnek teşkil eder.³¹ Bu uygulamalar Trabzon gümrük mukataası için de geçerli olup harcamaların yerinde ve zamanında yapılması için merkez maliyesinden Trabzon kadılarına çok defa emirler gönderilmiştir. Örneğin 5 Eylül 1643 tarihli bir kayıta, *kanun-ı kadim üzere* Trabzon iskelesinden yeniçeriler için her ay zahire ve et parası verilmesi gerekirken ödeme geciktiği için Trabzon kadısına ve gümrük eminine ödemenin geciktirilmemesine dair bir ferman gönderilmiştir. Sicillerde buna dair başka pek çok örnek bulmak mümkündür.³² Kadının buradaki en önemli rolü, gerçekleşecek olan her türlü harcamayı belgelendirmesi, yani hüccet ettirmesi olup, bu durum kadıların askerî ve mali bürokrasinin işleyişindeki yerini göstermesi bakımından da önemlidir. Bu şekilde devlet, askerlerin ihtiyacının karşılandığını bölge kadısı tarafından tasdik ettirmiş olurken, gümrük emini de söz konusu harcamanın muhasebe gününde kendi hanesine yazılmamasını garanti altına almış oluyordu. Aksi halde gümrük emini elinde hüccet bulunmadığından dolayı bu harcamayı muhasebe gününde mahsup ettiremezdi. Bir başka kayıta Trabzon kıyılarını ve kalesini korumakla görevli olan sipahi oğulları, silahdarlar ve sol ulufecilerden meydana gelmiş bir asker grubunun ulufeleri her üç ayda bir devlet adına Trabzon gümrük gelirlerinden ödenmekte olup, ödemelerin geciktirilmemesi emredilmiştir. Bu hususta yapılacak olan harcamanın Trabzon kadısı tarafından gönderilen fermanın zahrına hüccet ettirilmesi istenmiştir. Böylece hem askerlerin maaşının ödenmiş olduğu resmîyet kazanacak, hem gümrük emininin zarar etmesinin önüne geçilecek ve hem de çıkılacak olan Bağdat Seferi sırasında Trabzon kalesinde muhafazada bulunan askerlerin yoklamada ek-sik görülmelerinden dolayı dirliklerini kaybetme olasılığı ortadan kalkacaktır.³³

Trabzon gümrük mukataasına bağlı alt mukataaların kadı huzurunda alt mültezimlere deruhte edilmesi: Daha önce bahsedildiği üzere mukataalar, devlete ait muhtelif gelir kalemlerini ihtiva eden birer mali birimdirler. Trabzon kentinde de geliri devlete ait olan çeşit mukataalar, gümrük mukataası etrafında toplanmışlardı. Zira imparatorluk genelindeki mukataalar arasında

²⁹ TŞS., 1831, 81a/1, 85a/1, 95a/1.

³⁰ *Katib-i mezbûrun keyfiyyet-i hali bi-garaz kimesnelerden surren ve alaniyeten tefahhus ve tettebbu olundukda mezbur kendü halinde olmayup daima hıyanet üzere olduğu haber virdiklerinde... kitabet-i merkumdan ref' olunması cânib-i miriye ve fukaraya enfa' olmağın bade'l-jevme kitâbet-i mezbûreden istihdam olunmamak üzere ref'ine hükm olunup...* TŞS., 1828, 24a/4.

³¹ Kocakaplan, 2017: 91.

³² TŞS., 1828, 93a/1, 155b/1, 156b/1, 159a/3.

³³ TŞS., 1823, 29b/1.

en büyük gelire sahip mukataalar ekseriyetle gümrük mukataaları olup, diğer mukataalar onun etrafından örgütlenir ve iltizamla bir mültezim tarafından işletilirdi. Trabzon gümrük emini alt mukataalarla ilgili işlerin yegâne sorumlusu olup, genellikle bu mukataaları yerel kadının riyasetinde alt mültezimlere devrederdi. Bu hususta Trabzon kadı sicillerinde örneklere rastlamak mümkündür. Ekim 1649 tarihli bir sicil kaydında ihtisap mukataasının yıllık 24.500 akçe iltizam bedeliyle, Mustafa Bölükbaşı'ya tevcih edilip kendisine temessük verilmiş olduğundan bahsedilmiştir. Kaydın sonunda kuyruklu bir imzanın altında bulunan *Mehmed emin-i iskele-i Trabzon* ibaresi, iltizam tevcihinin Trabzon gümrük emini ve alt mukataaya talip olan mültezimin kadıya başvuruları ile gerçekleştirilmiş olduğunu göstermektedir. Kadı tarafından verilen temessük belgesi ise herhangi bir durumda mali bürokrasi nezdinde Mustafa Bölükbaşı'nın mültezim olduğunu geçerli kılmaktadır.³⁴ Bir başka alt mukataa tevcihi de Trabzon bedesteninde satılan keten ürünlerinden elde edilen vergilerden oluşmuş keten damgası mukataasıyla ilgilidir. Bu mukataanın mültezimi olan Şeyh Mehmed Efendi'nin kadı huzurundaki ikrarına göre, aldığı 30 kuruş karşılığında mültezimlik haklarını 1632 yılı Temmuz ayı sonuna kadar Durmuş Çelebi'ye devretmiş olduğu kayıt altına alınmıştır.³⁵ Bunun yanında bir mukataayı ortak olarak işleten (ber vech-i iştirâk) mültezimler arasındaki işlemler de kadı mahkemesinde karara bağlanıp kaydedilirdi.³⁶

Eski ve yeni gümrük eminleri arasında muhasebeye dair sorunların Trabzon kadısı huzurunda bir sonuca bağlanması: Bir mukataaya aynı anda birden fazla kişi talip olabilmekte ve çekişmeli bir müzayedede süreci yaşanabilmekteydi. Bu konuda kadı sicillerindeki kayıtlar, diğer mali kayıtlara nazaran taraflar arasında mahallinde meydana gelen rekabet sürecini, kişi, yer ve zaman bağlamında daha ayrıntılı ve canlı bir biçimde aktarmaktadır. Örneğin Kasım 1633 tarihli bir belgede, Trabzon gümrük emini olan Kuzgunzade Mustafa'nın bir yıllık tahvil süresinin sonuna gelinmesinden dolayı, doğrudan merkez maliyesi tarafından, mukataa değerine 30.000 akçe zam teklif etmek suretiyle başvuru yapan Kapıcı Mehmed Bey'e gümrük mukataasını tasarruf edebilmesi için bir berat verilmiştir. Meseleyi Trabzon kadı mahkemesine taşıdığı anlaşılan Kuzgunzade Mustafa, kadı huzurunda Kapıcı Mehmed Bey'e 30.000 akçesini iade etmek ve hazineye de mukataa değerine 20.000 akçe daha zam yapmak üzere toplam meblağı kale dizdarı Ömer Ağa vasıtasıyla göndereceğini beyan etmiştir. Kapıcı Mehmed Bey yapılan zam teklifini kabul etmemekle birlikte, Kuzgunzade'nin teklifi üzerine çıkmayı da reddettiğinden dolayı gümrük mukataası Trabzon kadısı tarafından Kuzgunzade Mustafa'ya tevcih edilmiştir. Bu noktada Trabzon kadısının yetkisini göstermesi bakımından Kapıcı Mehmed Bey'in "ziyâde iderse varsun âsîâne-i sa'adetde ziyâde idüp gelsün" şeklindeki ikrarının mahkemece "nâmeşrû" olarak addedilmesi, oldukça manidardır. Bu ibarelerden, bir mültezim adayının mukataaya talip olabilmesi için merkeze gitmek zorunda olmadığı, maliye bürokrasisinin kadıya verdiği yetki çerçevesinde merkezden bir "berat" ile gönderilen bir mültezimin dahi tahviline son verilebileceği ortaya çıkmaktadır. İlâveten, merkezden bir berat gönderilene kadar, mahkemece Kuzgunzâde Mustafa'nın Trabzon gümrük mukataası mültezimi olduğunu beyan eden bir hüccet kendisine tevdi edilmiştir.³⁷ Bir başka vakada, daha önce Trabzon gümrük mukataasını yeni bir mültezim bulununcaya kadar emanet üzere işletmiş olan Ahmed Beşe, beş buçuk aylık sürenin sonunda yeni mültezim Ömer Bey geldikten sonra kadı huzurunda muhasebe kayıtları incelenmiştir. Ahmed Beşe'de bulunan irad defteri ve hassa harcı kâtibinin tuttuğu masraf defteri karşılaştırılmış ve neticede Ahmed Beşe'nin 11.100 akçe kendi cebinden harcamış olduğu, dolayısıyla da Trabzon gümrüğünden ve Ömer Bey'den alacaklı olduğu tahakkuk

³⁴ TŞS., 1831, 84b/3.

³⁵ TŞS., 1827, 11b/5.

³⁶ *Trabzon'da vâki' ihtisâb ve dellâliye mukata'atı ber vech-i iştirâk Hamza Bey mahfil-i kazâda müşteriki olan işbu baisü'l-kitâb Mustafa Çelebi mahzarında takrir idüp zikr olunan mukata'ayı hüsn-i ihtiyârım ile mezbûr Mustafaya feragat eyledim didikde...* TŞS., 1825, 8a/2.

³⁷ TŞS., 1828, 18b/1.

etmiştir. Söz konusu meblağın kısa sürede Ahmed Beşe'ye teslim edilmesi, mahkemece Ömer Bey'e tembih edilmiştir.³⁸

Gümrük vergilerinin tahsili hususunda tüccar ve gümrük emini arasında yaşanan anlaşmazlıkların kadı huzurunda çözüme kavuşturulması: Gümrük noktalarında ticari mübadele esnasında talep edilen gümrük vergileri hususunda zaman zaman aksaklıklar meydana gelebiliyordu. Mültezimler kâr elde edebilmek için gümrük bölgesinden geçen her türlü emtiadan vergi talep etmeye ve tüccarlar da mümkün mertebe en az masrafla mallarını gidecekleri yere götürmeye mütemayil olduklarından bu hususta tartışmalar meydana gelebiliyordu. Trabzon kadı sicillerinde bu konuda mahkemeye intikal eden vakalar mevcut olup, bölge kadısı bu sorunları çoğunlukla kanunnameler, bilirkişiler ve tarafların elinde bulunan izin belgelerine başvurmak suretiyle çözüme kavuşturmaya çalışırdı. Aralık 1621 tarihli bir kayıta, Trabzon gümrük emini Ömer Bey ile Erzurum tarafından Trabzon'a sekiz yük ham ipek getiren Mehmed Beşe arasında meydana gelen ihtilafın Trabzon kadısı huzurunda çözümü ele alınmıştır. Buna göre Mehmed Beşe ham ipek taşıyan kafilesini Trabzon gümrüğüne getirdiğinde kendisinden talep edilen gümrük vergisini ödemede zorluk çıkarmış ve olay mahkemeye intikal etmiştir. Mahkeme esnasında buna benzer bir vakanın daha önce meydana geldiği ve merkezden gönderilmiş bir ferman ile sorunun çözüme kavuşturulmuş olduğu o sırada mahkemede bulunan ve belgedeki ibarelerden daha evvel bir kadı veya naib olduğu anlaşılan Eyyubi Ali Efendi tarafından ifade edilmiştir. Nitekim Eyyubi Ali Efendi'nin ifadesine göre ipek tüccarları ham ipek için yük başına altışar akçe gümrük vergisi ödemeliydiler. Nihayetinde ise Mehmed Beşe'nin getirdiği ham ipekten yük başına altı akçe gümrük vergisi ödemesine karar verilmiştir.³⁹

Bir başka vakada Trabzon gümrük emini ile esirci esnaflarından oldukları anlaşılan Bekir Beşe, Osman Beşe, Hasan Çelebi, Mustafa ve Mehmed çelebiler, Osman b. Abdullah ve Hamamcıoğlu Ali kadı huzurunda karşı karşıya gelmişlerdir. İsimleri geçen esirci esnafları sefineleriyle Rize dolaylarından İstanbul'a giderlerken Trabzon iskelesine uğramışlar ve kendilerinden talep edilen her bir esir için resm-i pencik ve gümrük vergilerini ödemek istememişlerdir. Esirci esnafının mahkemede ikrarına göre, asıl gittikleri yer İstanbul olup, Trabzon iskelesine yalnızca uğramış olduklarından kanunnamede açıkça belirtildiği üzere herhangi bir vergi ödemek zorunda değillerdi. Bunun üzerine kanunnameye müracaat eden Trabzon kadısı, kanunnamede yer alan *âhar vilâyete gitmelü olup rüzgâr şiddetinden Trabzon iskelesine gelse ve terekesin çıkarmayup gitmelü olsa kimesne mani' olmaya ve gümrük dahi taleb eylemeye* ibaresine istinaden esirci esnafı haklı bulunmuştur.⁴⁰

Bir diğer vakada gümrük emini ile tüccarların kendi aralarında aldıkları kararları Trabzon kadısına tasdik ettirmek için mahkemeye başvurdıkları anlaşılmıştır; gümrük emini ve keten tüccarları arasında yapılan görüşmeye göre, Trabzon'dan keten ihracatı yapan tüccarlardan talep edilen *eminiye, kâtibiye ve hüddamiye* adındaki vergilerin ticaretlerine zarar vermesinden dolayı, gümrük emini tarafından bundan sonra yalnızca *her beş buçuk batman ketenden bir guruh* gümrük vergisi alınacağı taahhüt ve ikrar edilmiş, gümrük emininin bu ikrarı her iki tarafın rızasıyla kayıt altına alınmıştır.⁴¹

Trabzon gümrük gelirlerinden vazife maaşı alan görevlilerin Trabzon kadısının arzı üzerine göreve getirilmeleri: Gelirlerini Trabzon gümrük mukataasından vazife maaşı adı altında alan ve Trabzon kentinin muhtelif bölgelerinde, daha ziyade dinî görevleri yerine getiren duaguy, enamhan, salahan, eczahan, ferraş gibi kişiler bulunurdu ki bunlara hademe-i hayrat da

³⁸ TŞS., 1827, 12a/2.

³⁹ *Bundan esbak Eyyubi Ali Efendi zamanında tüccar taifesi ile husus-ı mezbûr için emr-i şerîf-i cihân-mütâ' bir küt'a varid olup tüccar taifesi niza' olmağla beher yük ham harirden altışar guruh virmek üzere kendi rızasıyla kayd ve sicil ve hüccet olunmuştur.* TŞS., 1822, 10a/3.

⁴⁰ TŞS., 1830, 26b/5.

⁴¹ TŞS., 1831, 36b/5.

denirdi.⁴² İlaveten, gümrük gelirlerinden vazife maaşı alanlar arasında geçimini sağlayamayan düşkünler ve savaşta esir düşüp kurtulan kişiler olduğunu da belirtmek gerekir. Katipler tarafından tutulan vazife defteri ve listelerde⁴³ adı geçen bu görevliler, çoğunlukla Trabzon kadısının merkeze sunduğu arz üzerine bu gruba dahil olabilirken, kadıların bulunmadığı hallerde naibin arzı üzerine de atamalar gerçekleştirildiği bilinmektedir.⁴⁴ 9 Haziran 1634 tarihli bir berat suretinde, Trabzon Hatuniye Camii enamhanı olan Bedri Yakub'un vefat etmesinden dolayı boş kalan mevkinin, Trabzon kadısı Mevlâna Abdünnebi'nin arzıyla Ahmed b. Yakub'un yevmi bir buçuk akçe vazife maaşıyla atandığı bildirilmiştir.⁴⁵ Kayıtlar incelendiğinde mukataa giderleri arasında en fazla suiistimale uğramaya müsait olan harcamalar vazifelilere yapılan harcamalardır. Bu hususta yeni bir mültezim ile yapılan sözleşmedeki bilgileri ihtiva eden beratların sicillerdeki suretlerinde çokça uyarılara ve tembihlere rastlanmıştır. 2 Mayıs 1644 tarihli bir iltizam sözleşmesini havi berat suretinde, beratlarını yenilememiş olan vazifelilerin maaşlarının gümrük gelirlerinden ödenmemesi gerektiği şartlar arasında yer almıştır. Daha başka birçok sözleşmede bu hususa dikkat çekilmiş olması, görevini yapmadığı halde gümrük gelirlerinden vazife maaşı alanların sayısının azımsanmayacak ölçüde olduğunu göstermektedir.⁴⁶

Trabzon gümrüğü ve Trabzon'daki vakıflar arasında meydana gelen anlaşmazlıkların kadı huzurunda çözüme kavuşturulması: Gümrük vergileri hususunda Trabzon gümrük emniyeti ile Hatuniye Vakfı arasında meydana gelen ihtilafların çözümünde bölge kadılarına başvurulmaktaydı. Malın geldiği yerin gümrük bölgesinde mi yoksa vakıf arazileri içinde mi yer aldığı veya gelen malın satışının yapılacağı yerin nereye bağlı olduğu tam olarak belirlenmemiş olmasından dolayı bu türden anlaşmazlıklar meydana gelebiliyordu. Kadılar bu türden meselelerin çözümünde çoğu defa eski gümrük emniyetlerine, eski kadılara veya kanunnamelere başvuruyordu. Haziran 1638 tarihli bir kayıta, Hatuniye vakfı mütevellisi Hüseyin Ağa'nın ikrarına göre eskiden beri Pulathane limanına gelen her türlü metanın gümrük vergisi Hatuniye vakfı cabileri tarafından alınırken, Trabzon gümrük emniyeti Abdurrahman Bey'in bu işleyişe mâni olduğunu iddia etmiştir. Abdurrahman Bey ise limana getirilip satılan malın vergilerinin gümrük emniyetine ait olduğunu, satılmadan ihraç edilen malların gümrük vergisinin vakfa ait olabileceğini öne sürmüştür. O sırada mahkemede hazır bulundurulmuş Mevlâna Ahmed Efendi'nin, eskiden beri Pulathane limanına denizden getirilip satılan malların gümrüğünün vakıf tarafından alındığını, eğer satılmadan ihraç edilirse veya kayıkçılar tarafından alınıp Trabzon iskelesine götürülürse vergilerin gümrük emniyetine ait olduğu yönündeki ikrarı üzerine, mesele vakıf mütevellisi Hüseyin Ağa lehine sonuçlanmıştır.⁴⁷ Aralık 1642 tarihli bir başka kayıt yukarıda verilen örneğin bir benzeri olup, bu defa taraflardan gümrük emniyeti olan Mustafa Bey ve vakıf cabisi ise Ali Çelebi'dir. Mustafa Bey'in iddiasına göre Pulathane limanına getirilip pazarda satılan aba ve demirin vergileri gümrük emniyetine aittir. Ali Çelebi ise limana getirilip satılan veya gemilere yüklenip ihraç edilen malların vergilerinin vakfa ait olduğu iddiasındadır. Trabzon kadısı bu noktada vakfiyeyi kontrol ettiğinde, vakfiyede limana getirilip pazarda satılan malların gümrük vergilerinin vakfa ait olduğu açıklıkla belirtilmişken, ihraç edilen mallar hakkında bir ibareye rastlanmamıştır. Bunun için kadılık bir tahkikat başlatıp eski gümrük emniyetlerine bu durumu sordurmuş ve neticede elli yılı aşkın süredir limana getirilip satılmadan ihraç edilen mallardan alınan gümrük vergilerinin gümrük emniyetine ait olduğu netlik kazanmıştır.⁴⁸ Bu türden meselelerin çözümünde bölge kadılarının resmi evraklara, bilirkişi ile şahitlerin ikrarlarına ve daha ziyade eskiden beri uygulanan gelmiş düzene riayet ettikleri görülmektedir.

⁴² Bostan, 1999: 306.

⁴³ Bu şekilde Trabzon gümrüğünden vazife maaşı alanlar hakkında 18 Ekim 1656 tarihli bir liste için bkz. BOA., D.AMH.d., 24528, 36/3.

⁴⁴ TŞS., 1825, 120b/1, 120b/2.

⁴⁵ TŞS., 1828, 107a/2.

⁴⁶ TŞS., 1825, 2a/5.

⁴⁷ TŞS., 1825, 39b/3.

⁴⁸ TŞS., 1829, 16a/1.

Sonuç

Osmanlı imparatorluğu taşrasında idari ve yargı işlerinde devletin en önemli temsilcilerinden biri olan yerel kadılar, aynı zamanda mali açıdan merkezî bürokrasinin yetkilendirdiği yegâne görevliydi. Devlet ve toplum mekanizmalarının hemen her alanına şekil veren İslam hukuku, aynı zamanda ticari ve mali düzen kurallarını içermekte ve medreseden yetişen kadılar bu alanda uzmanlaşmaktaydı. Elbette onların bu vukufiyeti mesleki hayatlarında idari, adli, askerî ve mali bürokrasinin işleminde önemli sorumlulukları üstlenmelerini beraberinde getirmekteydi.

Devlet hazinesinin gelirleri arasında önemli bir yekûn tutan mukataa gelirleri, imparatorluğun muhtelif yerlerinde çoğunlukla iltizam sistemiyle işletilir ve hem mukataanın bulunduğu mahalde hem de merkez maliyesinde bunlarla ilgili kayıtlar defterlerde mufassal ve icmal hallerde bulundurulurdu. Devlete ait gelirlerin mukataa birimleri haline getirilmesinde, bu birimlerin mali değerinin belirlenmesinde, iltizamlı mültezimlere deruhde ettirilmesinde, tahvil süresinin başlamasından itibaren mültezimin faaliyetlerinin denetlenmesinde, ilgili kayıtların yerinde muntazaman tutulmasında ve gelirlerin hazineye aktarılması işlerinde bölge kadılarının denetleyici ve kayıt tutucu vasıfları ön plana çıkmaktaydı.

Trabzon gümrük mukataasına ilişkin bölge kadısının mahallinde gerçekleştirdiği her türlü faaliyeti kadı sicillerinde kayıt altına alınmıştır. Nitekim bu kayıtlar günümüz araştırmacıları için önemli verileri ihtiva etmelerinin yanında, Trabzon kadılarının gümrük mukataasıyla ilgili görevlerinin takip edilmesine olanak tanımaktadır. Bu çalışmada Trabzon kadılarının gümrük mukataasıyla alakalı gördüğü işler, ana görevler ve yardımcı görevler olarak tavsif edilmiştir. Doğrudan merkez maliyesi tarafından gümrük mukataasına ilişkin kadıya tevdi edilen görevlendirmeler, gümrük eminleri ve diğer gümrük görevlileriyle mukataa hususunda yapılan görüşmeler, kadının denetleme ve tahkikat işleri ana görevler kategorisinde yer almıştır. Kadıların yardımcı görevlerinde ise daha ziyade kazâi yetkilerini kullanmış oldukları söylenebilir. Nitekim kendilerinin doğrudan müdahil olmadıkları ve genellikle gümrük bölgesinde taraflar arasında gerçekleşen ihtilafları kanunnamelere ve resmî izin belgelerine riayet ederek çözüme kavuşturup bu süreci kayıt altına almış ve tarafların isteği üzerine çeşitli resmî belgeler tanzim etmişlerdir.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Kaynakları

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi:

(A.DVNSMHM.d) Mühimme Defterleri, Nr. 41, 42.

(D.AMH.d) Anadolu Muhasebesi Kalem Defterleri Nr. 24528.

Trabzon Şer'iyeye Sicilleri (TŞS): Defter Nr. 1821-4, 1822, 1823, 1825, 1826, 1827, 1828, 1829, 1830, 1831.

2. Araştırma ve İnceleme Eserler

Açık, Turan (2014), ““Bey”likten “Ağa”lığa: 17. Yüzyılın İlk Yarısında Trabzon’da ‘Unvan Enflasyonu’”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 16, 9-38.

_____ (2012), *Gelenek ve Modernlik Arasında Bir Osmanlı Şehri: 17. Yüzyılın İlk Yarısında Trabzon’da Siyaset*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Akgündüz, Ahmet (1992), *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukukî Tahlilleri*, C. 1, İstanbul: Fey Vakfı Yayınları.

Aygün, Necmettin (1997), *Trabzon Gümrüğü (1750-1800)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

_____ (2002), *XVIII. Yüzyılda Trabzon'da Ticaret*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Bostan, İdris (1999), "Karadeniz'in Dış Ticarete Kapalı Olduğu Dönemde Trabzon Limanı", *Trabzon Tarihi İlmî Toplantısı Bildiriler*, (Haz. Kemal Çiçek, Kenan İnan vd.), 6-8 Kasım 1998, Trabzon: Trabzon Belediyesi Yayınları, 303-310.

Çakır, Baki (2003), *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI-XVIII. Yüzyıl)*, İstanbul: Kitabevi.

Darling, Linda T. (2019), *Gelir Artışı ve Kanuna Uygunluk Osmanlı İmparatorluğunda Vergi Toplanması ve Maliye Yönetimi*, (Çev., Adnan Tonguç), İstanbul: Alfa Basım Yayım Dağıtım.

Emecen, Feridun M. (1999), "Osmanlılarda Mali Kontrol Müessesesi Olarak Başbâkikulluğu", *XII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, 3, 903-917.

Gökbilgin, M. Tayyip (1952), "XVI. Asırda Mukâtaa ve İltizam İşlerinde Kadılık Müessesesinin Rolü" *IV. Türk Tarih Kongresi Zabıtları*, 433-444.

_____ (1962), "XVI. Yüzyıl başlarında Trabzon ve Doğu Karadeniz Bölgesi", *Bellekten*, 26/102, 293-338.

İnalçık, Halil (1947), "Bursa Şer'îye Sicillerinde Fatih Sultan Mehmed'in Fermanları", *Bellekten*, 11/44, 693-708.

_____ (2000), *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, İstanbul: (Ed. Halil İnalçık ve Donald Quataert), Eren Yayıncılık.

Kanunnâme-i Âl-i Osman (2003), (Haz., Abdülkadir Özcan, Ed. Erol Özvar), Kitabevi.

Kocakaplan, Saim Çağrı (2017), *18. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi ve İstanbul Gümrüğü*, İstanbul: Ötüken Yayınları.

Kuruca, Nazım (2003), *19. Yüzyılda Trabzon Gümrüğü ve Çevre Ticareti*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Kütükoğlu, Mübahat S. (1988), "Ahidnâme" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 1, İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 536-540.

Ortaylı, İlber (2001), "Kadı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 24, İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 69-73.

Ostaphcuk, Victor (2001), "The Human Landscape of the Ottoman Black Sea in the Face of the Cossack Naval Raids", *Oriente Moderno*, 20/81, 23-95.

Şensoy, Fatma (2014), "Mukataalarda Muhasebe Kayıtları ve XVII. Yüzyıl Başında Bursa Mukataası Örneği", *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmalar Dergisi*, 7, 200-247.

Tütüncü, Bekir (2023), *XVII. Yüzyılın İlk Yarısında Trabzon Gümrüğü*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Araştırmacıların Katkı Oranı Beyanı: Araştırmacılar makaleye eşit oranda katkı sağlamışlardır.

Çıkar Çatışma Beyanı: Bu çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.